

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2025.102.2>

УДК 811.161.2'271

ІДЕОЛОГЕМА «УКРАЇНА» В ТЕКСТАХ ПІДРУЧНИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

КОЦЬ
Тетяна Анатоліївна,

Tetiana
KOTS,

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4622-9559

Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net

У статті проаналізовано лінгвокогнітивні вияви ідеологем «Україна» в підручниках для Нової української школи з української літератури. У контексті мовної свідомості та з урахуванням часу творення текстів простежено лексико-семантичний, стилістичний потенціал ключових понять, які розкривають змістове наповнення ідеологем, звернено увагу на комунікативно-прагматичний добір мовно-літературного матеріалу для учнів середніх класів.

Ключові слова: ідеологема, мовна свідомість, національна ідентичність, мовомислення, сема, лексико-семантичні засоби.

Термін «ідеологема» відносно новий і має недавню традицію вживання в науковій літературі. Філософи уналежнюють його до *ідеології* – «сукупності взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій» та прирівнюють до світогляду як необхідної ознаки існування суспільства [Лісовий 2002: 234]. Поняттям «ідеологема» найбільш послідовно послуговуються в політології, аналізуючи його історично мінливу політико-прагматичну площину та в лінгвопрагматиці, досліджуючи його як

складник суспільної свідомості [Бучин 2018: 14]. Проте існує ще один вимір цього терміна – лінгвокогнітивний, який акцентує на його концептуальних ознаках – як вербальній одиниці ментальності соціуму. Розвиваючи цю думку, можна запропонувати тлумачення ідеологеми як одиниці мовної свідомості, яка засобами національної мови передає ціннісно-культурне розуміння національної ідентичності. Ідеологеми – це засоби мови, семантика і конотація яких детерміновані культурно-історичними, політичними умовами творення тексту [Гнатюк 2010: 26]. В українській реальності це передусім чинники, пов'язані з періодами бездержавності та національно-визвольними рухами. В основі протиставлення – ступені усвідомлення народом власної самобутності – у мові, культурі, історії як основних атрибутів побудови державності. Їх узагальнювальним образом є поняття «Україна», яке виразно виявляє себе як ідеологема передусім у періоди державотворення.

Вияви в тексті ідеологем і їхньої етнокультурної специфіки уможливають одиниці лексику національної мови, семантика яких відбиває особистий когнітивний і комунікативний досвід автора тексту.

Основна сфера формування ідеологічного складника мовної свідомості нації – це школа, яка забезпечує неперервний процес підготовки нових поколінь українців із цілісним ціннісно-ідеологічним усвідомленням власної самобутності. Її вдало ословлюють афоризми класиків української літературної творчості, розміщені на перших сторінках підручників, з актуальними для наших воєнних реалій націєствердними гаслами, основу семантики яких формують дієслова з високою експресією: *Любіть Україну, любіть своє, рідне, хоч воно не дорівнює чужому, але воно своє, старайтеся це рідне піднести до рівня чужих культур* (А. Чайковський); *Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля. / Й неситий не виоре / На дні моря поле* (Т. Шевченко); *...Лиш борися, не мирися, / Радше впадь, а сил не трать, / Гордо стій і не корися, / Хоч пропадь, але не зрадь* (І. Франко). Важливим складником таких зачинів є співзвучні нашому сьогоденню цитати з історичних пісень періодів національно-визвольного руху: *Уставай, уставай, народе, / Здобувай Вкраїні свободу / На українській землі!* (Українська повстанська пісня).

Мовно-естетичне сприймання літературної творчості учнями уможливлнюють вислови з низкою раціональнооцінних експресивних епітетів до ідеологеми «Україна»: *Кожну хвилю у кожну днину / Гріє душу твоє ім'я, / Ненаглядна, горда, єдина, / Україно моя* (В. Симоненко).

Автори підручників з української літератури для Нової української школи розвивають ці напрямні в розділах «Я і Україна», «Ми – українці», «Поетичний образ України», наповнюючи їх творами класиків і сучасних митців – мовних особистостей різних історичних епох, які, репрезентуючи суспільну свідомість свого часу, пропонують власну вербальну рефлексію національних цінностей. Завжди актуальними і сприйнятними для усвідомлення власної ідентичності є твори Т. Шевченка, який уже став символом свободи, незламності, єдності народу. Ці семантичні акценти образу вдало розкривають вислови відомих митців художнього слова, зокрема Остапа Вишні: «Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю!» (УЛ 5). Патріотично ствердними є коментарі авторів підручників, які увиразнюють сему державності України, протиставляючи її Малоросії: *Завдяки Шевченковій творчості Україна вціліла у вирі історії, не перетворившись на Малоросію* (УЛ 5).

Твори Т. Шевченка (як-от «Зоре моя вечірняя») відповідають світоглядним засадам учнів середніх класів. Вони формують мовно-естетичний образ України метафорично осмисленими символоназвами її топоніміки та рослинного світу: *Дніпра, верби, сокорини*, напр.: *Розкажи, як за горою / Сонечко сідає. / Як у Дніпра веселочка / Воду позичає / Як широка сокорина / Віти розпустила... / А над самою водою / Верба похилилась...*

Ідеологему «Україна» у вірші Т. Шевченка «Учіться, читайте...» семантично розширюють лексеми з інтелектуального словника мовомислення *учіться, читайте, навчаються* та інтимізовані порівняння з матір'ю, що увиразнюють сему 'рідний': *Учіться, читайте, / І чужому навчаються, / Й свого не цурайтесь: / Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають*. Історично зумовленою є актуалізація і семи 'єдність' в неословленій, але прочитуваній у кожному рядку поезії ідеологеми «Україна»: *Обніміте ж,*

*брати мої, / Найменшого брата – / Нехай мати усміхнеться, /
Заплакана мати. / Благословить дітей своїх / Твердими рука-
ми / І діточок поцідує / Вольними устами. / <...> / І світ ясний,
невечірній, / Тихо засіяє... / Обніміться ж, брати мої, / Молю
вас, благаю!*

Поглиблюють чуттєве, зорове сприймання України інтелектуально потужні, патріотичні поезії українських шістдесятників, мовні засоби яких (метафоричні номінації спорідненості і свояцтва, рослинного світу) перегукуються з творами Т. Шевченка в акцентуванні семи 'рідний'. Пор. у вірші В Симоненка «Лебеді материнства»: *Можеш вибирати друзів і дружину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину. / Можна вибрати друга і по духу брата, / Та не можна рідну матір вибирати. / За тобою завше будуть мандрувати / Очі материнські і білява хата. / І якщо впадеш ти на чужому полі, / Прийдуть з України верби і тополі, / Стануть над тобою, листям затріпочуть, / Тугою прощання душу залоскочуть. / Можна все на світі вибирати, сину, / Вибрати не можна тільки Батьківщину* (УЛ 7).

Словник назв рослинного світу України розширюють номінації її тваринного світу в поезії польського письменника А. Міцкевича «Акерманські степи» в перекладі М. Рильського: *Спиніться! Тихо як!.. / Десь линуть журавлі, / Що й сокіл би не взрив, – лиш чути, де курличе. / Чутно й метелика, що тріпається в млі, / І вуся, що повзе зіллями таємниче... / Я так напружив слух, що вчув би в цій землі / І голос із Литви. / Вперед! Ніхто не кличе* (ЛУЗ).

Традицію формування естетичного стрижня мовної свідомості учнів утримують твори сучасних авторів поетичного слова – В. Зубар, Т. Майданович, Г. Кирпи та ін. Зміст ідеологеми «Україна» у віршах Т. Майданович – символічно-естетичний, побудований на основі казкових асоціацій (*країна – Українія, казкова мова*) та базового для української ментальності символу *калина*: *Є така країна – Українія. / Вся вона обсаджена калиною. / Не звичайна, а немов казкова / Скрізь лунає українська мова. / І пісні, й казки з усього світу / Тут зібрались вам на радість, діти! / Не шукайте, не питайте: «Де ж це?» / Ось вона прийшла у ваше серце* (Т. Майданович). Інтимізують

поетичну оповідь про Україну сакральню конотовані вислови-звернення до неї, побудовані на основі контрасту *світла* і *лихоліття*, національного колориту додає поетично-чуттєвий образ пісні (*О Україно! Божий білий цвіт! / Храни дітей у цьому лихолітті! / Хто, як вони, тебе сягне любить / У цілім світі? / Хто заспіває так твої пісні, / Як їхні душі сонячні співають?*), символи традиційної української культури і побуту (*Хто хліб засіє, трави запашині? / І зліпить глек? / І шишки короваю? / Прости ще, Боже, тим, хто не уздрів / Красу вкраїнських плододонських гонів...*). Сприйнятними для сучасного покоління школярів є екзистенційні заклики вистояти в надскладний час сучасної російсько-української війни (*Додай нам сили – / Духа дай згори, / Дай вистоять проти орди – й сьогодні*) (УЛ 5).

Підручники Нової української школи ураховують важливі складники ідентичності на рівні усвідомлення символів державності – прапора, герба. На основі порівнянь та метафор розкрито кольоросимволіку прапора України як однієї з наріжних ознак державності у вірші В. Зубар: *Синьо-жовтий прапор / В сонячній промінні – / Символ щастя-долі, / Крила України. / З волі запорожців / Стяг наш народився, / З духу України / В небесах розвився! / Постає Вкраїна / З щирості й сумління, / Шлях їй осінило Боже Провидіння. / Синьо-жовтий прапор / Процвіта над нами, / Наче синє небо / В полі над житами* (УЛ 5).

Автори підручників ураховують, що невіддільним складником ідеологеми «Україна» є мова. Її образ розкривають естетично конотовані фольклорні порівняння, графічно увиразнені ствердні синтаксичні конструкції у вірші Г. Кирпи: *Мова моя – мов дівчинка у віночку, йде полем, йде лугом, терновими стежками йде. / Мова моя – мов ластівка, летить горою, летить долом, провіщає мені ясен-день. / Мова моя – немов Берегиня, що на кожне своє дитячко дихає і тремтить. / Мова моя – БУЛА! БУДЕ! А нині я терни в стежках визбирую, щоб їй було легше ходять...* (УЛ 5).

Новітніми символами ідеологеми «Україна» є знакові історичні події *Майдан*, сучасна російсько-українська війна, які особливо близькі для сучасного покоління школярів. Образ *Майдану* побудований на спогадах очевидців і створений на основі емоційного словника з семою 'болю', 'втрати', але

з усвідомленням самопожертви в ім'я ідеалів свободи України. Г. Кирпа в оповіданні «Мій тато став зіркою» увиразнює цей поетичний образ лексикою високої експресії, зокрема поетизмом *зірка* із семами 'перемога', 'світло', передаючи ці імпульси мовній свідомості школярів, напр.: *Тато казав: «Доцю, сонечко, ми переможемо...» А потім садовить собі на праве плече і несе кудись далеко-далеко. Крізь увесь Майдан. А просто над нашими головами стоїть зірка. Так високо, що вище й не буває. Та й дістати до неї можна лише очима. І лише очима можна сказати: «Я навіки люблю тебе, тату!»* (ЛЮЗ).

Майдан пов'язаний з екзистенційними викликами масштабної російсько-української війни. Її назви часто суперечать дитячій уяві про протоджерела словника війни: *Цілі вечори ми просиджуємо з ним на веранді, і спати нам геть не хочеться. Бо з Павлусем цікаво. Він дуже багато знає. Особливо про танки й бомбардувальники. – І хто додумався називати танки «Тюльпанами», «Акаціями», «Гвоздиками»?!* – обурюється Павлусь. *Я обурююся разом із ним, якщо не більше. Такі назви можна давати хіба що цукеркам, а не танкам!* – *Ось виросту і зроблю так, щоб на світі не стало ні танків, ні бомбардувальників, – заявляє Павлусь. – Знаєш, я їх просто відміню!* (ЛЮЗ).

Автори підручників доповнюють художньо-експресивний словник війни не менш емоційно-публіцистичними коментарями, пропонуючи низку асоціативно-синонімічних назв (*війна, трагедія, найтяжче випробування, горе*); стилістично знижених номінацій ворога (*рашистська навала, загарбники*), дієслів із семою 'знищення' (*знищувати, плюндрувати, убивати, катувати*): **Війна** – найбільша **трагедія, найтяжче випробування**, для будь-якого народу. *У сучасну Україну це горе принесла рашистська навала ще у 2014 р., а 24 лютого 2022 р. спалахнула повномасштабна російсько-українська війна. Загарбники відібрали в нас мирне небо, знищили й сплюндрували сотні міст і сіл, убили, жорстоко закатували десятки тисяч мирних людей, багатьох українських дітей вивезли за межі країни, мільйони наших співвітчизників стали біженцями* (ЛЮЗ). Виразно контрастує з цими мовними засобами словник високої експресії для вербалізації власних цінностей – *народу, армії, перемоги*, доповнюючи їх семантику раціонально оцінними

означеннями: *Але всі ці жасливі випробування український народ долає мужньо, виходить із них сильнішим, мудрішим і згуртованішим. За ці роки він створив одну з найпотужніших і найпатріотичніших у світі армій. Українці й українки роблять усе, що можливо, для перемоги.* (ЛУЗ). Добір художньо-поетичних контрастних засобів у створенні ідеологеми «Україна» автори підручників пропонують осмислити на прикладі поезії очевидців війни – І. Чернілевського, В. Матвіїв, О. Шупляк. І. Чернілевський обличчя сучасної України змальовує метафорично-чуттєво, увиразнюючи негативну контекстуальну семантику назв воєнних реалій та протиставляючи їх словникові предметів і явищ повсякденного мирного життя: *Танцює в повітрі, свистить біля ніг / Осколків і куль нелюдська завірюха, / І мій кулеметник говорить мені: / «Пішли повоюємо трохи, Ілляху!» / І бачимо ми, як життя наші Бог / В цю мить підганяє під розмір окопу, / А я заряджаюся і думаю: «Ох, / Як хочеться снікерса і кока-колу... (ЛУЗ); ...Війна не прощає двозначність, брехню. / Війна – це отруйний укус саламандри (ЛУЗ).* Негативно-оцінному художньо-поетичному словникові війни протиставлений словник високої експресії з наскрізною семою ‘незламність’: *Серце своє я ховаю в броню, / Яку не зірвати. / Мене – не зламати. / І сонце встає, і говорить усім / Квітневу палку і тремтливую промову, / Що скоро часи набуття, воскресіння, / Що вірити маємо ми в перемогу (ЛУЗ).* Важливо, що основою мовної свідомості поетів у час війни є віра в перемогу, що необхідно для виховання патріотів України. Наскрізними в них є дієслова доконаного виду з семантикою життя і перемоги, символи української державності: *Ще поживем. Відбором. Відвоюєм. / За нами – правда і предвічний Бог! / Ще на кремлівських стінах намалюєм Тризуб і прапор наших перемог! / А поки що... Готуймося до бою – / Божих дітей проти дітей пійми. / Точім слова і чистьмо свою зброю – / Бо в Бога йде весна після зими... (ЛУЗ).*

Темряві війни у всіх віршах протиставлено світло – його символізує весна та її атрибути, що свідчать про перемогу життя над смертю: *Весь світ завмер в очікуванні лиха, / Що йде до нас із півночі війна... / В моєму ж серці все напрочуд тихо... / Може, тому, що скоро вже весна?!.. / Може, тому, що є ще*

Бог Всевишній – / Він є початок всього і кінець! / І... скоро розцвітати білій вишні, / І йти з весняним вітром під вінець... / Може, тому, що скоро зійде грядка, / І що травою в луках зашумить... / Бо все в цей світ приходить по-порядку – / Та лиш Йому відома точна мить!.. (В.Матвіїв; ЛУЗ).

Наповнення ідеологеми «Україна» в підручниках для Нової української школи відповідає засадам громадянсько-патріотичного виховання українців. Підібрані авторами тексти висвітлюють тяглість національної боротьби за свободу впродовж століть, їхні мовні засоби відповідають критеріям мовно-естетичного канону літературної норми, поетично-чуттєво відображають настрої суспільства в умовах екзистенційних викликів війни, утверджують віру учнів у перемогу, що є основою формування мовної свідомості школярів на засадах національної ідентичності.

Бучин О. Ідеологеми та міфологеми. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип. 21. С. 14–20.

Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010.

Лісовий В. Ідеологія. *Філософський енциклопедичний словник.* Ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УЛ 5 – Калинич О., Дячок С. Українська література. 5 клас. Київ: Освіта, 2022.

УЛ 7 – Яценко Т., Пахаренко В., Слижук О. Українська література. 7 клас. Київ: Грамота, 2024.

ЛУЗ – Яценко Т., Пахаренко В., Тригуб І., Слижук О. Література (українська та зарубіжна). Київ: Освіта, 2022.

REFERENCES

Buchyn, O. (2018). Ideologemes and mythologemes. *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and political studies*, 21, 14–20 (in Ukr.).

Hnatiuk, L.P. (2010). The linguistic phenomenon of Hryhorii Skovoroda in the context of the old Ukrainian book tradition. Kyiv: Kyiv University (in Ukr.).

Lisovyi, V. (2002). Ideology. *V.I. Shynkaruk (Ed.). Philosophical encyclopedic dictionary.* Kyiv: Abrys (in Ukr.).

LEGEND

УЛ 5 – Kalynych, O., Diachok, S. (2022). Ukrainian literature. Grade 5. Kyiv: Osvita (in Ukr.).

УЛ 7 – Yatsenko, T., Pakharenko, V., Slyzhuk, O. (2024). Ukrainian literature. Grade 7. Kyiv: Hramota, 2024 (in Ukr.).

ЛУЗ – Yatsenko, T., Pakharenko, V., Tryhub, I., Slyzhuk, O. (2022). Literature (Ukrainian and foreign). Kyiv: Osvita (in Ukr.).

Стаття надійшла до редакції

14.04.2025

Прийнято до друку 02.05.2025

Статтю опубліковано 29.09.2025

Received 14.04.2025

Accepted for publication

02.05.2025

Published on 29.09.2025

Tetiana Kots

IDEOLOGEM “UKRAINE” IN TEXTS OF TEXTBOOKS ON UKRAINIAN LITERATURE FOR THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

The article analyzes the linguocognitive manifestations of the ideologeme “Ukraine” in textbooks for the New Ukrainian School of Ukrainian literature. The theoretical interpretation of the ideologeme is carried out in the linguocognitive aspect, which emphasizes its conceptual features – as a verbal unit of the mentality of society. In view of this, the interpretation of the ideologeme as a unit of linguistic consciousness, which conveys the value-cultural understanding of national identity through the means of the national language, is proposed. The specifics of studying the concept are based on extralinguistic factors (cultural-historical, political conditions of text creation), which determine the semantics and connotation of linguistic means. In Ukrainian reality, they are primarily associated with periods of statelessness and national liberation movements, which influenced the degree of awareness of the people of their own identity – in language, culture, history as the main attributes of building statehood. Their generalizing image is the concept of “Ukraine”, which clearly manifests itself as an ideologeme, primarily during the periods of state formation. The manifestations of ideologemes and their ethnocultural specificity in the text make possible units of the national language lexicon, the semantics of which reflects the personal cognitive and communicative experience of each author of the text. It is important that the authors of textbooks, when selecting texts, set the goal

of forming the ideological component of the linguistic consciousness of students, ensuring a continuous process of preparing new generations of Ukrainians with a holistic value-ideological awareness of their own identity. In the context of linguistic consciousness and taking into account the time of creation of the texts, the lexical-semantic, stylistic potential of key concepts that reveal the content of the ideologeme is traced, attention is paid to the communicative-pragmatic selection of linguistic and literary material for middle school students of the New Ukrainian School.

Key words: ideologeme, linguistic consciousness, national identity, linguistic thinking, seme, lexical and semantic means.